

Тіл меңгеруде диалогтық дискурсты қолданудың маңыздылығы

Саденова А.Е.

Қалдыбаева Б.М.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Шетелдіктердің тілдік және
жалпы білім беру дайындығы
кафедрасының оқытушылары

Тілді меңгеруді қазіргі заманғы талаптарға сәйкес ұйымдастыру тіл үйренушінің дағдыларын қалыптастыруда ұтымды жол болып табылады. Сонымен қатар қазақ тілін қазіргі заманғы талаптарға сай өткізу тіл үйренушілерді жаңа ойларды тудыра білуге, жан-жақты, бір ғана салада емес, әр саладан білім, ақпарат ала білуге, мәселелердің түйінін бір ғана жолмен шешіп қана қоймай, бірнеше жолмен таба білуге, сол қабылданған шешімнің салдарын алдын-ала болжай білуге көп ықпалын тигізеді.

Тіл меңгерту мазмұнына тақырыптар, қарым-қатынас жағдаяттар, мәтіндер, тілдік материалдар, лексикалық, грамматикалық, фонетикалық, практикалық бірліктер, сөз дәптері, оқу әрекетінің тиімділігін іске асыратын оқу білік-дағдылары жатады.

Тілді меңгеру үдерісінде тіл үйренушінің мәтіндерді жаттап алуы қажет емес, сөйлеу жағдаятына және коммуникативтік мақсатқа байланысты тақырып бойынша дискурс құрып, оны түсініп, қабылдауы аса ұтымды. Осыған байланысты, тіл меңгеруде өзара тілдесім барысында тіл үйренуші ең алдымен өзінің коммуникативтік мақсатын анықтап алуы тиіс, яғни не үшін сөйлейді немесе жазады, соны негізге ала отырып, ол дискурстың тақырыбы мен түрін таңдайды. Мұнан соң қандай жағдайда (ресми немесе бейресми) және кіммен тілдесетініне байланысты мәтіннің мазмұны мен тілдік нысаны анықталады. Ал оның тыңдаушысы өзімен тілдесіп отырған коммуниканттың қандай коммуникативтік мақсатты көздеп отырғанын және жалпы жағдаятты түсініп, бағалап, сол негізде тілдесімге бейім болуы керек. Осындай шарттар орындалған жағдайда ғана айтылып жатқан ой түсінікті болып, соған сәйкес жауап беріліп, реакция жасалынып, жалғасын табады.

Меңгеру үдерісінде қолданылатын дискурстар сол тілді меңгерту мақсаттарына сәйкес болғаны дұрыс. Бұл орайда еркін сөйлеу дәрежесіне жеткеннен кейін тіл үйренуші қандай ортада, кімдермен, қандай салада тілдесетін жағдайын ескерген абзал. Бұл тіл меңгерудің кәсіби бағдарлы және жеке тұлғаға бағытталуына мүмкіндік туғызады.

Күнделікті жұмыс тәжірибесінде нақты бір дискурспен таныстыру аутентивтік, коммуникативтік жағдаятты көрсететін құрылым болып табылатын әртүрлі диалогтар арқылы жүзеге асырылады. Әдетте тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде жұмыс негізінен бейресми тілдесімге құрылған тұрмыстық, мәдени және білімдік сипаттағы дискурстар бойынша ұйымдастырылады. Мысалы: тұрмыс, мәдениет, білім тақырыбындағы хабарламалар бойынша өтініш жасау; әрекет, құбылыс, фактіге түсініктеме

беру; заттар, оқиғалар, құбылыстарды суреттеу, әңгімелеу; оқиға құбылыстарды талдау, бағалау; құптау немесе жоққа шығару, жауап беруден жалтару; көзін жеткізу; кеңес беру т.б.

Тіл меңгерудің келесі жалғастырушы кезеңінде ресми тілдесім және кәсіби қызметке байланысты дискурс түрлеріне машықтандыру жұмысы жүргізіледі. Ауызша сөйлеу бойынша дискурсты мына түрлерде игертуге болады: іскерлік әңгіме; іскери және кәсіби мәселелерді талқылау; қайталап сұрау; пікірталас; полемика; баяндама; хабарлама, ауызша пікір беру, шолу, есеп т.б. Бір түрлі аутентивті диалогтық дискурсты талдау арқылы оның коммуникативтік мақсаты логикалық-мазмұндық және синтаксистік құрылымы, сонымен қатар мәтін ішінде байланыс құралдары да анықталады.

Дискурстың түрі осылайша анықталғаннан соң, ресми немесе бейресми тілдесім жағдаяты белгіленеді. Бұл жағдаяттар мынадай болуы мүмкін: тұрмыстық салада – үйде, отбасында; достармен кездесу – дүкенге (азық-түлік, өнеркәсіп тауарлары) бару; көлікпен (метро, автобус, такси, пойыз, ұшақ) жүру; қалада (бейтаныс) қыдыру, болу; оқу орнында (мектепте, институтта т.б.); үзілісте, демалыста; ауылдық жерде болу; кітапханада т.б. мәдени орындарда болу; үй шаруасымен айналысу т.б. Келесі кезеңде осындай жағдаяттарға байланысты туындауы ықтимал қиындықтар айқындалады: ата-аналар мен балалар; ұстаз бен шәкірт; қаржы мәселесі; демалыс, адамның қоғамдағы орны т.б.

Жағдаяттардың келесі бір тобы тіл меңгерудің жоғарғы деңгейлерінде еркін сөйлеу дәрежесіне жеткен кезде кәсіби салаға байланысты болады: кәсіпорында (мекемеде) шетелдік мамандарды қабылдау; олармен кездесу; іскерлік байланыстар орнату; шарт жасасу; келіссөздер жүргізу; белгілі бір жоба, тақырып бойынша бірлесіп жұмыс жасау; кеңестер, отырыстар, конференцияларға, симпозиумдарға қатысу т.б. Кәсіби саладағы мүмкін болатын қиын жағдаяттар: білім алу; жаңа технологиялар; қоғам өміріндегі техникалық ілгерілеу (прогресс); мамандық таңдау, еңбекақы төлеу, әріптестермен өзара түсінушілік т.б.

Дискурстық жағдаяттардың тобы әлеуметтік-мәдени салаға байланысты. Ол сөйлеу актісіне қатысушылардың ресми немесе бейресми жағдайдағы тілдесімі; саясат, экономика, ғылым, экология, мәдениет, соғыс және бейбітшілік; ынтымақтастық мәселелерін талқылауы; сонымен қатар театр, кино, мұражай, концертке баруы; стадион, бассейн т.б. спорт кешендеріне баруы және басқа қоғамдық шараларға қатысуы; кітапханаға баруы; әдебиетке қызығушылығы; тарихи ұлы оқиғалар, ел мен қаланың әсем табиғатын және көрікті жерлерін аралауы түрінде болады.

Жағдаяттардан тағы мынадай проблемалық жағдаяттар құрыла алады: демалыс пен көңіл көтеруді ұйымдастыру; жастар мен еліміздің өміріндегі мәдениеттің, спорттың, өнердің алатын орны; БАҚ-тың рөлі мен қызметі.

Осылайша, тіл меңгеруде берілген дискурстың түрлеріне байланысты жағдаяттар, проблемалар анықталғаннан кейін инофондардың мәртебесі және олардың коммуникативтік мақсаттары белгіленіп көрсетіледі. Сонымен бірге «әлеуметтік лингвистика саласы бойынша институционалдық

дискурса» да назар аударылуға тиіс, мұнда қатысушы-агент пен клиенттің қатынасына байланысты мынадай түрлері болуы мүмкін: ата-аналар мен балалар; ұстаз бен шәкірт; дәрігер мен науқас; сатушы мен сатып алушы; полиция қызметкері мен тұрғын, делегация мүшелері мен қабылдаушы; жүргізуші мен жолаушы; конференцияға қатысушы мен мекеме (елшілік) қызметкері т.б.

Келесі кезекте коммуникативтік мақсатқа жету құралдары ретінде узуалды тілдік құралдар таңдалып алынады. Үйренетін тіліндегі шынайы өмір тақырыбын қамтитын диалогтық дискурстарда сол халықтың сөйлеу ерекшелігі молынан қамтылады. Бұл тіл үйренушінің сөйлеу тілінде диалогқа тән айтылым мәнерін диалогқа тән тілдесім дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тілдесімде диалогқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі барлық тілдік, тілдік емес құралдарды сөйлеушінің қатысымдық мақсат-ниетіне бағындыратын фактордың бірі болғандықтан, тілдік қатынаста тіл үйренушінің әлеуметтік құзыреттілігі де жетіліп, дами түседі.

Тілдік қатынастық құзыреттілік тілді меңгерумен тығыз байланысты. Бұл – қарым-қатынастық мәселелерді сөйлеу құралдары арқылы шешу деген сөз. Тілдік және сөйлей алушылық құзыреттіліктерінің болуы, тілдік қатынастық құзыреттілікке алып баратын аралық жол, баспалдақ іспетті. Тіл меңгеру үдерісіндегі диалогтық дискурстарды қолдануда елтану ұғымдарын енгізу, қарым-қатынас үйреніп жатқан тілде жүргізіледі. Тілдесе қарым-қатынас жасау тіл үйренушінің сөйлеу әрекетінің әр түрінде көптеген сөйлеу актілерін жүзеге асыра білу дағдысын қалыптастыра алады. Тілдік қатынастық құзыреттілік түрлі деңгейдегі интенциялар арқылы жүзеге асырылады. Олардың көмегімен тіл үйренуші диалогқа себеп болған әрекеттің мақсаты мен әрбір серіктестің диалог үстінде пайдаланған айтылыс құрылымдарының арақатынасын салыстыра алады. Сөйлесу арқылы қарым-қатынас жасау айтушыда да, тыңдаушыда да оған деген қажеттілік болғанда туындайды. Сондықтан тілді меңгеру – тіл үйренушінің өз алдына қойған қатысымдық міндетті шешу қабілеті.

Дискурстың құрамына кіретін мәтіндер сөйлеушіде төмендегідей машықтары мен дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді:

- мәтіннің логикалық-мағыналық құрылымын түсіне білу;
- мәтіннің композициялық жағын қамтамасыз ету (құрылымы бойынша кіріспе, негізгі бөлім, және қорытындының болуы);
- жоспардың әр түрін жасай білу;
- баяндау тәсілін анықтай алу (суреттеу, хабарлау, пайымдау, ой қорыту т.б.);
- баяндау тәсілдерін қолдана отырып, мәтіндердің түрлерін түзе білу;
- баяндау әдісін түсіне білу (дедуктивтік, индуктивті; дедуктивті-индуктивті; индуктивті-дедуктивті);
- баяндаудың белгілі бір әдісіне сәйкес мәтін түзе білу;

- лексикалық-грамматикалық амалдарды қолдана білу; әртүрлі мәтіндер мен олардың жеке бөліктері үшін стилистикалық тәсілдерді қолдана білу;
- байланыстырушы сөздерді анықтай алу және оларды дұрыс қолдана білу.

Кез келген дискурс белгілі бір нақты әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде және лингвомәдени қоғамдастықта пайда болады және сонда өзекті болып табылады. Осыған байланысты дискурстың түрлері және мәтіннің мазмұны мен мағынасы лингвоелтанымдық фондық білім және тілдік мәдениет негізінде ғана құралады. Мысалы, мынадай шарттар орындалған жағдайда мәтінді дұрыс, адекватты ұғыну, түсіну мүмкін болады:

- сөйлеуші мәтіннің дереккөзімен (газет, журнал, кітап т.б.) таныс болғанда;
- баяндалып отырған мәселеден хабардар болғанда (белгілі бір оқиға, оның себебі, даму динамикасы т.б.);
- автор туралы мағлұмат болғанда (оның әлеуметтік рөлі, көзқарасы, пікірлері т.б.).

Диалогтық дискурстардың этномаркерлі бірліктерден құралған үлгілері ұсынылады. Ал бұл үйреніп жатқан тіл халқының мәдениетін көрсетеді. Сондай-ақ басқа ұлт өкілдерінен де осындай ділдік қатынас күтетінін аңғартады. Бұл аталған халықтың мінез-құлқын айқындайтын жекеленген қасиеттер, тіл үйренушілердің тәртібіне, әдебіне, өздерін қоршаған ортаға қатынасына да өз ықпалын тигізбей қоймайды.

Коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас компоненттерінің бірі ретіндегі дискурстық құзыреттілікті қалыптастыру, дамытудың өзіне тән жолдары мен шарттары бар екені байқалды. Мәдениетаралық тілдесімді жүзеге асыруда дискурсты ұйымдастыру, жағдаяттарды, проблемаларды анықтап, коммуникативтік мақсатқа жетудің құралдарын белгілеудің, қатысымға байланысты тіл үйренушілердің әрқайсысының мәртебесі, функциясын көрсетудің, сондай-ақ ресми және бейресми түрдегі диалогтық тілдесім әрекетін ұйымдастырудың жолдары қарастырылды.

Тіл үйретуде қолданылатын жаңа технолологиялар арқылы оқытуды ізгілендіруге, тіл үйренушілердің өздігінен бағыт-бағдарын анықтап, дамуына, ең басты, өзін өзі тәрбиелей алатын тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасауға болатыны күмәнсіз. Осы негізде тіл үйренушінің белсенділігі, мақсатқа ұмтылуы, ақпаратты өзі іздеп табуы, шығармашылығы қамтамасыз етіледі.

Әдебиеттер:

1. Программа дисциплин «Иностранный язык для неязыковых факультетов университетов и неязыковых вузов». -М.,1990.
2. Маслыко Е.А., Бабинская П.С. Настольная книга преподавателя иностранного языка.- Минск: Высшая школа.- 1997 г.
3. Общая методика обучения иностранному языку.Хрестоматия.-М.,1991.